

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 1-10.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK DEVLET HAYATINDA TÖRE-YASA

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1562201>

 SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ*

Ağabeyim Prof. Dr. Eşref BUHARALI'nın anısına...

ÖZ

Hiçbir insan tek başına yaşayamaz. Böyle olunca kendi cinsinden canlılarla içtimai bir hayat kurmak zorundadır. Bu da beraberinde siyasi ve sosyal dayanışmayı getirir. Belli bir coğrafyanın üzerinde insanların teşkilatlanarak kurdukları bağımsız yapıya ise, herkesin bildiği gibi devlet denmektedir. Şüphesiz dünyadaki bütün cemiyetlerde olduğu üzere eski Türk ilinde de devlet yapısının sistemli bir şekilde yürüebilmesi için devlet ve fert ilişkilerini belirleyen kanunlara ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü nizamdan, kişiler arasındaki saygı, hak ve hukuktan yoksun bir topluluk ya da devlet düşünülemez. Türk devlet felsefesinin ilkelerinin belirlendiği Kutadgu Bilig'te Yusuf Has Hacib adalet, yasa, doğruluk ve dürüstlüğün devletin temeli olduğunu belirtir. Devlet ve toplum hayatının direği durumundaki töreyi yaymak ve düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisidir. Eski Türk devletinde tahta çıkan her hakan yasalardan ayrılmayacağı ve adaleti hâkim kılacağına dair yemin etmiştir. Yasalar mantıksız gibi görünse de bunlara karşı gelmek imkânsızdır. Eski Türk yazıtlarına baktığımızda, Türk töresi halka ve gelecek nesillere bilhassa anlatılmaktadır. Kanun manasına gelen töreye sıkıca bağlılık ve kurulu düzenin bozulmamasına gayret edilmesi, eski Türk düşüncesinde dikkat çeken bir husustur. Türk düşüncesinde törenin yani yasaların bozulması neredeyse kıyametle eş tutulmuştur. Toplum ve devletin kurulu düzeninin devam edebilmesi yasalara bağlılığı gerektirir. Bununla birlikte Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, asırlardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Toy, düğün-dernek, kurultay veya kengeş denilen meclislerde alınan kararlar kanun hükmünde sayılıp, bağlayıcıdır. Yine Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde mesela Bulgar beyi Kurum Han, Fatih, Babur, Kanuni Sultan Süleyman'ın yasalar dikte ettirmeleri gibi, keza 18. asra ait haberler veren kaynaklardan öğrendiğimize göre, Kazak beylerinden Tavka (veya Tevke) Han tarafından düzdürülen ve adına "Ceti Cargı" (Yedi Yasa) denilen bir kanunlar toplamasının da olduğunu bilmekteyiz. Bütün bunlardan çıkan netice, geleneğin bozulmadan sürdüğüdür. Her ne kadar Türk devletinde tek söz sahibi olarak hükümdar görülüyorsa da, kurultayın kararları bağlayıcıdır ve kaganın bile bunları değiştiremediğine zaman zaman Türk tarihinde şahit olmaktayız. Törelere aykırı davranışlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Dolayısıyla insanlar, tarihte bir arada yaşamaya başladıklarından itibaren toplum içerisinde nasıl davranılacağı ve hangi kaidelere uyulacağını birtakım kurullarla belirlemeye çalışmıştır. Bu sebepten insanoğlunun yaradılışından beri belki değişmeyen bazı ilkeler söz konusu ise de, günümüzde pek çok şeye çağın ihtiyaçlarıyla birlikte farklı bir anlam yüklenmiştir. Medeniyet dünyasının bir üyesi olan Türkler de geçmişten zamanımıza kadar kendi milli bünyelerine uygun kanunlar çerçevesinde içtimai yapılarına yön vermişlerdir. İşte tarihteki Türklerin sosyal hayatlarını düzenleyen ve yazıya aktarılmamış bu kanunlara "töre" (törüğ) dediklerini biliyoruz. Biz de bu yazıda devlet olmanın gerekleri arasında sayılan yasa/töre kavramı üzerinde durmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Yasa, Ceza, Sosyal Hayat, Türk Kültürü.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: sgomec@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-4606-9006.

LAW (TÖRE) IN TURKISH STATE LIFE

ABSTRACT

No person can live alone. As such, it has to establish a social life with creatures of its own kind. This brings with it political and social solidarity. As everyone knows, the independent structure that people establish as an organization on a certain geography is called the state. Undoubtedly, as in all societies in the world, laws determining the state and individual relations were needed in order for the state structure to function systematically in the old Turks. Because it is unthinkable to think of a community or state that is devoid of order, respect between people, rights and law. In Kutadgu Bilig, where the principles of Turkish state philosophy are determined, Yusuf Has Hacib states that justice, law, righteousness and honesty are the basis of the state. Spreading and correcting the laws, which are the pillars of state and social life, is one of the most important duties of the Turkish khagans. Every khan who ascends to the throne swears that he will not stray from the law and that he will make justice prevail. Although laws may seem illogical, it is impossible to break them. In old Turkish inscriptions, Turkish laws are specifically told to the public and future generations. Strict adherence to the tradition, which means law, and the effort not to disturb the established order is a remarkable issue in the old Turkish thought. Although the ruler is seen as the sole authority in the Turkish state, the decisions of the assembly are binding and even the ruler cannot change them, as we witness from time to time in Turkish history. Those who violated the law were severely punished. Therefore, people have tried to determine how to behave in society and which rules to follow with certain rules since they started to live together in history. For this reason, although there are some principles that have not changed since the creation of mankind, today many things have been given a different meaning with the needs of the age. As members of the civilized world, the Turks have also shaped their social structures within the framework of laws compatible with their national identity from the past to the present. We know that these unwritten laws regulating the social lives of the Turks in history were called "töre" (törüg). In this article, we will try to focus on the concept of law/töre, which is considered among the requirements of being a state.

Keywords: Law, Punishment, Social Life, Turkish Culture.

GİRİŞ

İnsanlar, tarihte bir arada yaşamaya başladıklarından itibaren toplum içerisinde nasıl davranılacağı ve hangi kaidelere uyulacağını birtakım kurullarla belirlemeye çalışmıştır. Dolayısıyla insanoğlunun yaradılışından beri belki değişmeyen bazı ilkeler söz konusu ise de, günümüzde pek çok şeye çağın ihtiyaçlarıyla birlikte farklı bir anlam yüklenmiştir. Medeniyet dünyasının bir üyesi olan Türkler de geçmişten zamanımıza kadar kendi milli bünyelerine uygun kanunlar çerçevesinde içtimai yapılarına yön vermişlerdir. İşte tarihteki Türklerin sosyal hayatlarını düzenleyen ve yazıya aktarılmamış bu kanunlara "töre" (törüg) dediklerini biliyoruz. Kelimenin elbette daha geniş bir anlamı vardır ve Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lûgat-it-Türk" adlı muhteşem eserinin değişik yerlerinde düzen, nizam, görenek, adet vs. yerine geçer. Muhtemelen bu terimi Asya'nın pek çok kavmi Türklerden ödünç alarak kullandılar.¹ Ayrıca eski Türkçede ve devlet hayatında kanun manasına gelen bir de "yasag" (yasa) kelimesi mevcuttur. Her ne kadar bu terimi Mogolca ile ilişkilendirenler varsa da, buna katılmıyoruz. Çünkü biz yasa kelimesinin kökünün Türkçedeki "yasmak", yani dağıtmak, yaymak, çözmek, sınırlamak² fiiliyle alâkalı olabileceğini düşünmekteyiz. Mogolların Gizli Tarihi'nin kaleme alınmasından yüzlerce yıl evvel bile Türkler bu terimi biliyorlardı.

Bugün ise maalesef töre deyince genellikle "töre cinayetleri" kavramı akla geliyor. Dolayısı ile bu noktada kelimeye bir mana daralması söz konusudur. Hâlbuki kelimenin ikinci anlamı olan halkın geçmişten günümüze kadar ulaşan ve kültürel dokuyu ifade eden gelenek ve göreneklerini hatırladığımızda daha geniş bir muhtevaya sahip olduğunu görürüz. Zaten bir toplumu ayakta tutan kaideler bütünü durumundaki gelenek ve görenekler de bir nevi kanun niteliğindedir. Onlar milletin hafıza ve ruhuna öyle sinmiştir ki, kolay kolay atmak veya değiştirmek pek mümkün değildir.

Yukarıdaki girişte de belirtildiği üzere hiçbir insan tek başına yaşayamaz. Böyle olunca kendi cinsinden canlılarla içtimai bir hayat kurmak zorundadır. Bu da beraberinde siyasi ve sosyal dayanışmayı getirir. Belli bir coğrafyanın üzerinde insanların teşkilatlanarak kurdukları bağımsız yapıya ise, herkesin bildiği gibi devlet denmektedir. Dolayısı ile eski Türk sosyal hayatının mükemmelleşmiş şekli de "il",³ yani devlettir.

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, çev. B. Atalay, Ankara 1986, s. 647; P. A. Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. I, Cambridge 1936, s. 171.

² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, çev. B. Atalay, Ankara 1986, s. 59-60; S. Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2018, s. 72-74.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. K. Ugan, C. I, İstanbul 1989, s. 100; S. Y. Gömeç, "Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi ile İdari Yapının Özellikleri", *Siyaset Bilimi*, ed. D. A. Arslan, İstanbul 2020, s. 190.

Bilim adamları il olmak için bazı şartların gereklerini ileri sürmektedirler ki, onlar da şunlardır:

- 1- Bağımsızlık
- 2- Ülke
- 3- Millet
- 4- Yasa⁴

İşte biz bu çalışmada bazan gelenek ve görenek yerine kullanılsa da devlet olmanın gerekleri arasında sayılan yasa/töre kavramı üzerinde durmaya gayret edeceğiz.

Hiç şüphesiz dünyadaki bütün cemiyetlerde olduğu üzere eski Türk ilinde de devlet yapısının sistemli bir şekilde yürüyebilmesi için devlet ve fert ilişkilerini belirleyen kanunlara ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü nizamdan, kişiler arasındaki saygı, hak ve hukuktan yoksun bir topluluk ya da devlet düşünülemez.

Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, asırlardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Toy, düğün-dernek, kurultay veya kengeş⁵ denilen meclislerde alınan kararlar kanun hükmünde sayılıp, bağlayıcıdır. Dolayısı ile bir Altay Türk atasözünde: *İnsan Tanrısız, kürk yakasız, Türk yasasız olmaz*⁶ der.

Tarih felsefesi, toplum ve devlet hayatına dair pek çok şeyi İbn Haldun'dan neredeyse 300 yıl önce söyleyen Yusuf Has Hacib, hakana yasayı halka adalet ve doğrulukla uygulamayı öğütlerken; bir ülkenin elde tutulabilmesinin asker ve orduyla mümkün olduğuna, bunları beslemek için de çok mal ve servetin gerektiğine, bu şeylerin sağlanabilmesinin ise halkın zenginliğine bağlı olduğuna, müreffeh bir toplum için de adaletin lüzumuna vurgu yapar. O ayrıca *hangi idareci memleketi için faydalı kanunlar ilan ederse, ülkesinin düzenini sağlayıp, ününü artırır*⁷ der. Mesela Hindistan Türk hükümdarlarından Sultan Gıyaseddin Balaban'a (1266-1287) göre iyi bir idarecinin şu dört şeyi yapması gerekir: Birincisi, dini korumak ve yasaları (şeriat) uygulamak. İkincisi, ahlaksızlığı, günahları ve sefilliği ortadan kaldırmak. Üçüncüsü, Tanrı korkusu olan insanlarla çalışmak. Dördüncüsü ise, adaleti hâkim kılmak.⁸ Zaten böyle bir devlet yapısıyla, idareciye sahip iseniz; bütün dünya size saygı duyduğu gibi, isminizi de unutmaz.

Dolayısı ile devletin en yüksek makamındaki kagan ülkesinin törelerini, yani kanunlarını da düzenlemeli, yaymalı ve adil bir biçimde bunları tatbik etmelidir. Türk devlet felsefesinin ilkelerinin belirlendiği Kutadgu Bilig'te Yusuf Has Hacib ayrıca adalet, yasa, doğruluk ve dürüstlüğün devletin direği olduğunu, bunlar ortadan kalkarsa göğün çökmesi gibi devletin de çökeceğini, adeta kıyamet kopacağını, iyi yasalar yapıp bunlar bir akarsu gibi güzel bir şekilde tatbik edilirse baştaki yöneticinin adının ebediyen yaşayacağını, beyliğin süreceğini, ülkenin düzene gireceğini, hakanların adaletten, yasadan, doğruluk ve dürüstlükten ayrılmamasını, herkesin hak ve hukukunu gözeterek bunları yaymasını, adaleti geciktirmemesini, onların gerektiğinde devletin asık, gerektiğinde güler yüzünü göstermesini, kan dökmek, kin gütmek ve zulümden uzak durmasını, yasalar önünde herkese eşit davranmak lazım geldiğini, kagan ve beylerin kanunlara başta kendileri uyduğu takdirde, halkın da riayet edeceğini⁹, söyler.

Bu durumla alâkalı olarak, kendisini büyük Hun Devletinin devamı şeklinde gören Kuzey Liang hakanı Türk Bengü (Böngü) Kagan işlerinin yolunda gitmesi için hem Batı Ch'inler, hem de Hsia Türk beyi Tengriken Boncuk (He-lien P'o Po) ile bir anlaşma yaptıktan sonra 417 senesinde, Altın Tag'da (Chin-shan) bir kurban merasimi düzenlemişti. Fakat bundan kısa bir süre geçince ülkede bir kuraklık yaşanması üzerine ahaliye: "Memlekette kanunların adil bir şekilde uygulanmadığı, halkın ağır vergiler yüzünden ezildiği ve bu durumun da Tanrı tarafından cezalandırıldığı",¹⁰ yolunda bir açıklamada bulunduğunu Çin kaynakları haber veriyor.

⁴ İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983, s. 220-235; Gömeç, *age*, s. 38; S. Y. Gömeç, "Eski Türklerde Devlet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *Erciyes*, 42/496, Kayseri 2019, s. 3.

⁵ Keng kökünden gelip, "danışmak, görüşmek, fikir ve tedbir almak" (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, s. 365, 396) anlamındaki kengeş kelimesi gibi, "kurmak, kurulmak, büzülmek, toplanmak" (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. II, s. 134) manasındaki kurultay sözü de ancak Türkçe ile açıklanabilir. Fiilin sonundaki -tay bazılarının dediği gibi Türkçe olmayabilir.

⁶ W. Radloff, *Türklerin Kökleri*, çev. A. Ekinci-Y. Ünlü, C. I, Ankara 1999, s. 6; P. G. Geiss, "Türkmen Kabileciliği", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, der. R. K. Şahsi, İstanbul 2019, s. 88.

⁷ I. Ecsedy, "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", *Acta Orientalia*, 31/1, Budapest 1977, s. 12; B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, Vol. II, New York 1968, s. 164; L. Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (T'u-Küe), Buch I, Wiesbaden 1958, s. 9-10, 41; A. İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, Ankara 1964, s. 104; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971, s. 29; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, C. I, Metin, haz. R. R. Arat, Ankara 1979, s. 155, 219, 222; Kafesoğlu, *age*, s. 233-235.

⁸ M. A. Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. T. Say, İstanbul (tarihsiz), s. 251-252; S. Y. Gömeç, "Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/59, Ankara 2016, s. 240-254.

⁹ Yusuf Has Hacib, *age*, s. 9, 59, 98-99, 106, 159-163, 220, 227, 229, 348, 405, 516, 588, 640.

¹⁰ A. C. Soper, "Northern Liang and Northern Wei in Kansu", *Artibus Asiae*, 21/2, Zurich 1958, s. 133-134; J. M. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. I, İstanbul 1924, s. 105-108; Ş. Günaltay, *Mufasssal Türk Tarihi*, C. III,

TÜRK DEVLET HAYATINDA TÖRE-YASA

Elbette adalet, devlet ve toplumun dengeli bir şekilde varlığının devamı için en başta gelen şarttır. Fakat konumuz yasa olduğundan adalet mevzuunu daha fazla uzatmak istemiyoruz.

Kök Türk Yazıtlarına baktığımızda, Bumın ve İstemi'nin kaganlığın başına geçer geçmez, ülkeyi ve yasaları yoluna koyduklarını; “Tanrı insanları yönetsin diye onların üzerine atalarım Bumın ve İstemi Kagan’ı tahtta oturmuştu. Ancak onlar ilk iş olarak Türk milletinin devletini ve töresini (yasalarını) düzenlediler”¹¹, sözlerinden biliyoruz. Bu da bize şunu gösteriyor ki, bir devletin mevcudiyeti için gerekli en önde gelen şartlardan birisi kanunlara sahip olmasıdır.

Yine bozulan yasayı düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisi idi. Bununla ilgili olarak yazıtlarda; “İlig tutup, törüg itmiş”¹², deyiimiyle karşılaşmaktayız. Dolayısıyla İl-teriş dağınlık içerisindeki ülkesini derleyip, topladıktan sonra bozulan yasaları ıslah edip; “devletini ve kaganını yitirmiş, cariyeye ve kul olmuş, Türk töresini kaybetmiş halkı atalarının yasası gereğince yeniden ayağa kaldırmıştı”¹³. Her ne kadar Türk devletinde tek söz sahibi olarak hükümdar görülüyorsa da, kurultayın kararları bağlayıcıdır ve kaganın bile bunları değiştiremediğine zaman zaman Türk tarihinde şahit olmaktayız. Yoksa tarihin derinliklerinden gelen törelere uymadığı takdirde, o da sıradan bir vatandaşın uğradığı cezaya pek tabii çarptırılabilirdi.¹⁴

Bazı iddialara göre Kök Türkler çağında yazılı bir töre kitabının olduğuna dair birtakım rivayetler söylenirken, yüzlerce yıl boyunca herkes bunlara uymak zorunda kalmış, aykırı davranışta bulunanlar ise en şiddetli şekilde cezalandırılmıştır.¹⁵ O yüzden Kök Türklerin kaganı Bilge halkının tabi olduğu kanunları, idaresi altına aldığı milletlere beyan ediyor ve bu hükümlere onların da uymasını istediğini; “*bu zamanda oturup, bunca önemli yasayı (töre) dört taraftaki halka yaydım*”,¹⁶ sözleriyle belirtiyordu.¹⁷ O, ayrıca ihtiyaç hasıl oldukça töre hükümlerini de yenilemişti ki, bu konuda kitabelerde; “*devleti ve yasayı (töre) çok iyi kazandım*”,¹⁸ diyor.

Uygur tarihinin bir tür özeti durumunda bulunan Karabalğasun Yazıtına baktığımızda, Tonga Baga Tarkan’dan (779-789) sonra tahtta çıkan Külüg Bilge Kagan (789-790) hakkında bilgi verilirken, onun “*yurdundaki töreleri ıslah ettiği*”¹⁹ vurgulanıyor. Kısacası toplum ve devlet hayatında yasalara ihtiyaç duyulması noktasında bu bilgi bizim için son derece önemlidir.

Bundan başka Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde mesela Bulgar beyi Kurum Han, Fatih, Babur, Kanuni Sultan Süleyman’ın yasalar dikte ettirmeleri gibi, keza 18. asra ait haberler veren kaynaklardan öğrendiğimize göre, Kazak beylerinden Tavka (veya Tevke) Han tarafından düzdürülen ve adına “*Ceti Cargı*” (Yedi Yasa) denilen bir kanunlar toplamasının da olduğunu bilmekteyiz.²⁰ Bütün bunlardan çıkan netice, geleneğin bozulmadan sürdüğüdür. Zaten Yusuf Has Hacib de, kim iyi yasalar yapıp bırakır ve halkının sevgisini kazanırsa adının sonsuza kadar yaşayacağını söylerken; o aynı zamanda bilgili beylerin iyi yasa koyabileceğini²¹ de vurgular. Bu durum bir yana Türk devlet hayatında bütün kanunların elbette milletin yararına olması temel ilkedir.

Çince belgelerde; “*dağlar ve vadiler Türklerin şehirleri, sular ile otlar yiyecek ambarlarıdır. Yasaları basit, fakat cezaları katı bu insanlar, çok az şey ile rahatça geçinirler*”,²² denmesi ilginçtir. Mesela 10. asrın başlarında Türk yurtlarını bir elçilik heyeti ile beraber gezen Arap kâtip İbn Fazlan, “*zina eden kim olursa olsun, el ve*

İstanbul 1339, s. 73-74; A. Von Gabain, “*Hun-Türk Münasebetleri*”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943, s. 899; H. N. Örkun, *Hunlar*, İstanbul 1938, s. 96; T. Guo-zhong, *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, s. 61-62; L. N. Gumilev, *Hunlar*, çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 446.

¹¹ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 1-2. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 2-3. satır: “*Kişi oğlınla üye eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurupan Türk bodunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş*”.

¹² *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 3-4. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır: “*Devleti kurup, yasaları (töre) düzenlemiş*”.

¹³ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 13-14. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır: “*İlsiremiş, kagansıramış bodunung, küngedmiş, kuladmış bodunung Türk törüsün içgınımış bodunung eçüm-apam törüsünçe yaratmış, boşgurmış*”.

¹⁴ Türk toplumunda, Batıda karşılaştığımız şekliyle ayrıcalıklı sınıflara rastlanmazdı. Bunun en güzel örneğini Oguz Kagan Destanı’nda; “*kim suç işlerse, hanın yakını bile olsa, onun cezası kılıçlanarak öldürülmektir*” şeklinde görüyoruz. Ayrıca bkz, Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 62; S. Y. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2021, s. 110.

¹⁵ E. Esin, “*Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri*”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 81; Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, çev. M. R. Uzman, İstanbul (tarihsiz), s. 49.

¹⁶ *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 2. satır: “*Bu ödke özüm olurup bunça ağır törüg tört bulungdaki (bodun yayndım)*”.

¹⁷ Bu gelenek Türklerden Mogollara da geçmiştir. Meşhur 1206 kurultayında Çingiz Han; hükümdarın birinci vazifesinin iyi yasalar yapmak olduğunu söyleyip, kendisine gösterdikleri sevgi ve saygıdan dolayı halkına teşekkür etmiş ve eski kurallara bazı yenilikler eklemek istediğini belirtmiştir. Bkz, P. O. Morgan, “*The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate*”, *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/1, London 1986, s. 163; S. Y. Gömeç, “*Türk Devletinde Kaganlık ve Katunluk Kurumu Hakkında*”, *Tarihsel Akıl Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi*, ed. M. H. Macit, Ankara 2022, s. 47-48.

¹⁸ *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 36. satır: “*elig, törüg yegedi, kazgantım*”.

¹⁹ *Karabalğasun Yazıtı*, 11. satır.

²⁰ W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 69; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985, s. 47; S. G. Klyashtorniy-T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 319; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006, s. 344.

²¹ Yusuf Has Hacib, *age*, s. 41, 163, 283.

²² S. Y. Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2018, s. 30-31; O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 2014, s. 32; D. Koç-K. Yıldırım, “*Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun*”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 112/220, İstanbul 2016, s. 57.

ayaklarından bağlarlar; sonra o kişiyi balta ile ikiye parçalarlardı”, derken; Süryani Mihail fuhuştan sakındıklarını söyler.²³ Toplumu kötü şeyler yapmaktan men edici böyle bir ceza söz konusuysa, insanlar herhalde daha dikkatli adım atmak zorundaydılar.²⁴

Netice itibarıyla törelere aykırı davranışlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Küçük kabahatler sopa veya kırbaç ile büyük suçlar da ölüm şeklinde infaz edilirdi. Mesela hırsızlık yapmış olan biri yakalanmışsa, onun ayaklarını ve kollarını bağlarlar, şehrin ortasında iki yüz sopa vurulardı. Bu durum bir yana Çin yıllıklarının Türkler hakkında, hayvanlarının sayılarını ezbere bilirler ve bunlar bozkırda serbestçe yayıldıkları halde hırsızlık olmaz ve hatta başkalarına ait kaybolan ya da unutulmuş bir şeyi almak bile ayıp demesi de bizim için ilginç bir kayıttır.²⁵ Özellikle ihanet, at çalma ve ırza tecavüzün karşılığıysa ölümdü.

Elbette yukarıda vurguladığımız ihanetin boyutu, durumu, kimin ve kime karşı işlendiğinin de değerlendirilmesinde fayda vardır. Dolayısı ile devlete baş kaldırmamanın cezası ölüm idi, ancak bildiğimiz üzere 8. asrın başlarında On Okların bir üyesi olan Türgişlerin ihaneti sırasında farklı bir yöntem izlendiğine şahit oluyoruz. Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında özet,²⁶ Tunyukuk Yazıtında ise geniş bir şekilde anlatılan²⁷ bu olayın sonucunda Türgişler mağlup edilmişler, ayaklanmanın önderleri cezalandırılmalarına rağmen Türgiş halkına herhangi birşey yapılmamış, devlet onlara müşfik elini uzatarak burada Türgişler yeni bir teşkilatlanmaya²⁸ tabi tutulmuşlardır.

Ayrıca toplum hayatı ve asker içinde en küçük bir uygunsuzluk veya isyan hareketinin cezası da ölümdü. Yukarıdan aşağıya doğru inen emir komuta zincirinin bulunması bir yana disiplin, dürüstlük, görev bilinci, samimiyet ve sadakat nasıl bir devletin direği ise, bunlar ordunun da bel kemiğidir. Askerini evladı gibi gören komutan onu cepheye hazırlarken, hayatta kalması için de her türlü tedbiri almak zorundaydı. Çatışma anında en küçük bir tereddüt bütün bir ordunun mahvı demek olup, asker içerisinde korkaklar var ise bunların ayıklanması lazımdı.²⁹ İşte bunun bir tezahürü olarak eski Türk töresine göre savaşta askerler, komutanlarına yüzde yüz itaat etmek zorundaydılar. Bununla birlikte devlet hayatı ve orduda elbette sadakat ile otoriteye bağlılık önemli bir hususa da burada sevgi, saygı ve insanlara layık oldukları değerin verilmesini de gözardı edemeyiz. Çünkü insanları sadece korku ve baskı ile birarada tutmak mümkün değildir.

Mesela Uygur Türkleri hakkında bilgi veren kaynaklarda, tarihlerinin ilk devirlerinde sayılarının çok olmadığı vurgulanmakta, buna karşılık kanunları ile cezaları pek şiddetli, kendileri de son derece cesur idiler³⁰, deniyor. Ayrıca Uygur birliğinin temelini attığı sanılan Busar (Basar/P’u-sa) hakkında Çin yıllıkları şunları söylemektedir: “Busar cesaretli ve bilgili idi. Mükemmel plânları hazırlıyordu. O düşmanla karşılaştığı her savaşta askerlerinin en önünde bulunurdu. Az miktarda insanla başarılar kazanırdı. Askerî talimler yapıyor, ok atıyor, ava gidiyordu. Daima savaş halinde idi. Annesi Wu-lo-hun (Ulug/Urugun Katun/Dik Duran/Nöbet Tutan)³¹ şikayet ve davaları dinler, kanunları bozmak isteyenleri uyarırdı. Oymaklarda nizam yerinde idi. Başarılarından dolayı ilteberliğe yükselen Busar’ın devrinde Uygurlar hayatlarını müreffeh bir şekilde geçirdiler”³².

Yine Uygur dönemine ait Karabalgasun Yazıtının Çince yüzünde Tonga (Tun) Baga Tarkan’dan sonra; “oğlu Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kagan’ın (789-790) yerine atandığı, yurdundaki törelere islah ettiği”³³ kayıtlıdır. Bu bilgi bizim için elbette ki, çok kıymetlidir. Çünkü toplum ve devletin kurulu düzeninin devam edebilmesi yasalara bağlılığı gerektirir. Bu yazıtın 12. satırında Alp Kutlug Bilge Kagan’dan (795-805) ise şöyle bahsediliyor: “Şimdi

²³ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975, s. 57; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, II. Kısım (1042-1195), çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1944 (Basılmamış Metin), s. 5.

²⁴ Gayr-i meşru ilişkilerin milletin başına büyük felaketler getirdiğinin en güzel örneklerinden birisi Dede Korkut Hikâyelerindeki Basat’ın Tepe Göz’ü Öldürmesi Destanı’dır. Burada özetle; Bayındır Han ve arkadaşlarının bir gün gezerken garip bir nesneyle karşılaşması, teptikçe büyüyen ve Kongur Koca Sarı Çoban ile bir peri kızının ilişkisinden doğan bu yaratığı Uruz’un evine götürmesi, daha sonra bir canavara dönüşen bu şeyin Oguz’a musallat olması ve Basat’ın onu öldürmesi hakkında olmakla birlikte, burada üzerinde durulan konu, Türklerin kendi düşüncesizlikleri ve kanuni olmayan münasebetler yüzünden başlarına gelen beladır. Bkz. Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 435-444.

²⁵ S. Y. Gömeç, “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 2018, s. 471-490; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 73; G. Kirilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015, s. 64; *Cengiz İmparatorluğu*, haz. M. Uyar, A. Danuu, İstanbul 2012, s. 73.

²⁶ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 36-38. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 27-28. satır: “Ol yılka Türgiş tapa, Altun Yışığ toga, İrtiş Ögüzig keçe yordımız. Türgiş bodunig uda basdımız. Türgiş kagan süsi Bolçu’da otça burça kelti. Süngüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz at (anta ölti)...ikisin özi altuzdı. Anta yana kirip Türgiş kagan buyrukı Az Tutukig eligin tuttu. Kaganın anta ölürttümüz. İlin altımız. Kara Türgiş bodun kop içikdi”.

²⁷ *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Kuzey tarafı, 5-11. satır; II. Taş, Batı tarafı, 1-8. satır.

²⁸ S. Y. Gömeç, “Türk Tarihinde Türgişler”, *Tobider*, 8/1, Ankara 2024, s. 4-6.

²⁹ S. Y. Gömeç, *Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumi Bir Bakış*, *Türk Askeri Kültürü*, Ankara 2019, s. 166; Gömeç, *age*, s. 159.

³⁰ Gömeç, *age*, s. 17; S. Y. Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara 2014, s. 67.

³¹ K. Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 111.

³² E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903, s. 89-90; De Guignes, *age*, C. III, s. 16-17; Mau-tsai, *age*, s. 351; B. Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”, *Belleken*, C. 19, Ankara 1955, s. 336, 338; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 11.

³³ *Karabalgasun Yazıtı*, 11. satır.

TÜRK DEVLET HAYATINDA TÖRE-YASA

Alp Kagan memleketi yönetecek kudrettedir. Deniz kadar derin, dağ kadar yüksek bir gönlü var. Vatan büyük bir bütündür. Dolayısıyla kanun ve nizamlar parlak olmalıdır”.³⁴ Bu cümlelerden çıkan neticeye göre, kaganın bütün yetkileri elinde toplamasına rağmen, iyi bir idarede bulunabilmesi için töre veya kanun hükümlerinin öncelikle halka faydalı olmasına³⁵ vurgu yapılıyor.

Türkler açısından savaş esnasında bey ile hizmetçinin hiçbir farkı yoktu. Herkes milletin ve devletin bekası için çalışmak mecburiyetindeydi. Çingiz yasalarına da baktığımızda, başlangıçtaki durumun Türklerdeki gibi olduğu anlaşılır. Yani han oğlu ile sıradan bir çoban yasalar önünde eşitti. Fakat bir süre sonra bu usulün değiştiğini görüyoruz. Çingiz’in neslinden gelenlerle, onun fetihleri zamanında yardımcı olanlara çeşitli payeler verilmiş ve bunlar yasalar önünde dokuz suça kadar muaf tutularak³⁶, ömür boyu birtakım imtiyazlardan faydalanmışlardır.³⁷ Tarihteki Sha-to Türklerinde de hakanın kendisine yakın bazı kişilere ayrıcalıklarının gösteren bu tür payzalar (metal bir nesne üzerine yazılan berat) verdiği³⁸ dair bilgilere rastlıyorsak da; Türk devlet teşkilatında Tanrı’dan (Kök) aşağıya doğru inen, karizmatik bir yapının varlığı söz konusudur ve töre (yasa/adalet) karşısında “herkesin boynu kıldan incedir”³⁹.

Kanun manasına gelen töreye sıkıca bağlılık ve kurulu düzenin bozulmamasına gayret edilmesi, eski Türk devlet anlayışında dikkat çeken bir husustur.⁴⁰ Türk düşüncesinde törenin bozulması neredeyse kıyametle eş tutulmuştur. Buna bağlı olarak Emir Temür, tıpkı yukarıdaki Uygur dönemi yazıtlarında tespit edildiği üzere, “saltanat müessesesi töre ve tüzüğe kavice bağlıdır. İlk önce töreye ve tüzüğe kendim uydum” der.⁴¹ Yasalara, gelenek ve göreneklere riayet etmeyen bir hakan tebaasından bunun tersini bekleyemez. Kısacası devlet kurabilmek ve yaşatmak için düzen ve yasa şarttır.

SONUÇ

Eski Türk devletinde tahta çıkan her hakan yasalardan ayrılmayacağı ve adaleti hâkim kılacağına dair yemin etmiştir. Yasalar mantıksız gibi görünse de bunlara karşı gelmek imkânsızdı.⁴² Ancak devlet ve toplum hayatının direği durumundaki töreyi yaymak ve düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisiydi. Eski Türk yazıtlarında, Türk töresi halka ve gelecek nesillere bilhassa anlatılmaktadır. Çin kaynakları da Türk töresi hakkında uzun uzadıya bilgiler verir.⁴³ Dolayısıyla kanunlardan mahrum bir devletin yaşayabilmesi düşünülemez.

Son olarak törenin değişmeyen unsurları ise; “könilik” (adalet), “uzluk” (faydalılık), “tüzük” (eşitlik), “kişilik” (cihanşumul insanlık düşüncesi) idi.

³⁴ Karabalğasun Yazıtı, 12. satır.

³⁵ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 131; S. Y. Gömeç, “Uygur Kagan Soyunun Problemleri”, *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, Prof. Dr. Cihat Özönder’in Anısına, S. 8, Ankara 2008, s. 261.

³⁶ Mesela bu beylerin ayrıcalıkları konusunda 16. yüzyılda kaleme alınan Tarih-i Reşidî’de şöyle deniyor: Davul ve tuga sahip olmaları, iki hizmetçilerinin de tug taşıyabilmeleri, han meclislerinde kemer takmaları, devlet tarafından düzenlenen süreklilik avlarında önemli mevkilerinin bulunması, fermanlarda Mogol ulusunun komutanı yazması, kurultaylarda hana daha yakın oturmaları ve ona danışmadan koşun (binlik/sancak) emirlerini değiştirmeleri gibi. Bunun için bakınız, Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 217-218.

³⁷ Moğolların Gizli Tarihi, ter. A. Temir, Ankara 1986, s. 135; Ata Melik Alaaddin Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. I, çev. M. Öztürk, Ankara 1988, s. 100; S. Y. Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türklük Çalışmaları*, 1/2, Erzincan 2006, s. 8.

³⁸ W. Eberhard, “Şato Türklerinin Kültür ve Tarihine Dair Notlar”, *Belleten*, 11/41, Ankara 1947, s. 21.

³⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, *Türklük Yazıları*, haz. H. Duyar, Konya 2022, s. 53; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 137-138; S. Y. Gömeç, “Türk Devletinde Kagan ve Katunluk Makamı”, *Türkiyat*, 9/46, Ankara 2018, s. 42.

⁴⁰ S. Çağatay, “İl, Ulus ve Yönetenler”, *DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 279; İnan, *agm*, s. 104; A. Donuk, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Devlet Adamı”, *Türk Kültürü*, 24/275, Ankara 1986, s. 146.

⁴¹ Sahibkiran Emir Timur, *Timur’un Günlüğü*, haz. K. Şakirov, A. Arslan, İstanbul 2010, s. 72; Yusuf Has Hacib, *age*, s. 348; Gömeç, *agm*, s. 42.

⁴² Ricaut, *age*, s. 9-10.

⁴³ Z. V. Togan, “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1988, s. 407; S. M. Arsal, “Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Etiği Esaslar”, *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1952, s. 120; Donuk, *agm*, s. 146; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 113; B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*, Ankara 1982, s. 130-131.

KAYNAKLAR

- AHMET, M. A., *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. T. Say, İstanbul (tarihsiz).
- ARSAL, S. M., “Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar”, *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1952.
- Ata Melik Alaaddin Cüveynî, *Tarih-î Cihan Güşa*, C. I, çev. M.Öztürk, Ankara 1988
- BOODBERG, P.A., “The Language of the T'o-pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. I, Cambridge 1936
- Cengiz İmparatorluğu*, haz. M. Uyar, A. Danuu, İstanbul 2012.
- CHAVANNES, E., *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903.
- ÇAĞATAY, S., “İl, Ulus ve Yönetenler”, *DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974.
- DE GUIGNES, J. M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. I, İstanbul 1924
- DONUK, A., “İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı”, *Türk Kültürü*, 24/275, Ankara 1986.
- EBERHARD, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942.
- EBERHARD, W., “Şato Türklerinin Kültür ve Tarihine Dair Notlar”, *Belleten*, 11/41, Ankara 1947.
- ECSEDDY, I., “Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age”, *Acta Orientalia*, 31/1, Budapest 1977.
- ESİN, E., “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- Filibeli Ahmet Hilmi, *Türklük Yazıları*, haz. H. Duyar, Konya 2022.
- GEISS, P. G., “Türkmen Kabileciliği”, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, der. R. K. Şahsi, İstanbul 2019.
- GÖMEÇ, S. Y., “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türklük Çalışmaları*, 1/2, Erzincan 2006.
- GÖMEÇ, S. Y., “Uygur Kagan Soyunun Problemleri”, *H. Ü. Türkiyat Araştırmaları*, Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına, S. 8, Ankara 2008.
- GÖMEÇ, S. Y., *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara 2014.
- GÖMEÇ, S. Y., *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara 2015.
- GÖMEÇ, S. Y., “Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri”, *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/59, Ankara 2016.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türk Devletinde Kagan ve Katunluk Makamı”, *Türkiz*, 9/46, Ankara 2018.
- GÖMEÇ, S. Y., *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2018.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 2018.
- GÖMEÇ, S. Y., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2018.
- GÖMEÇ, S. Y., “Eski Türklerde Devlet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Erciyes*, 42/496, Kayseri 2019..
- GÖMEÇ, S. Y., “Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumi Bir Bakış”, *Türk Askeri Kültürü*, Ankara 2019.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi ile İdari Yapının Özellikleri”, *Siyaset Bilimi*, ed. D. A. Arslan, İstanbul 2020.
- GÖMEÇ, S. Y., *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2021.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türk Devletinde Kaganlık ve Katunluk Kurumu Hakkında”, *Tarihsel Akıl Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi*, ed. M. H. Macit, Ankara 2022.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türk Tarihinde Türğişler”, *Tobider*, 8/1, Ankara 2024.
- GUMILEV, L. N., *Hunlar*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003.

TÜRK DEVLET HAYATINDA TÖRE-YASA

- GUO-ZHONG, T., *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999.
- GÜNALTAY, Ş., *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339.
- İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. K. Ugan, C. I, İstanbul 1989.
- İNAN, A., “Yasa, Töre~Türe ve Şeriat”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, Ankara 1964.
- İZGİ, Ö., *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987.
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983.
- KAFESOĞLU, İ., *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, çev. B. Atalay, Ankara 1986.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-III, çev. B. Atalay, Ankara 1986.
- KIRİLEN, G., *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015.
- KLYAŞTORNIY, S.G, SULTANOV, T. İ., *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2003.
- KOÇ, D., YILDIRIM, K., “Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 112/220, İstanbul 2016.
- MAU-TSAİ, L., *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, Buch I, Wiesbaden 1958.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, ter. A. Temir, Ankara 1986.
- MORGAN, P.O., “The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate”, *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/1, London 1986.
- ORKUN, H. N., *Hunlar*, İstanbul 1938.
- ÖGEL, B., “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”, *Belleten*, C. 19, Ankara 1955.
- ÖGEL, B., *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971.
- ÖGEL, B., *Türklerde Devlet Anlayışı 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*, Ankara 1982.
- ÖGEL, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988.
- RADLOFF, W., *Türklerin Kökleri*, çev. A. Ekinci, Y.Ünlü, C. I, Ankara 1999.
- RİCAUT, *Türklerin Siyasi Düsturları*, çev. M. R. Uzmen, İstanbul (tarihsiz).
- Sahibkıran Emir Timur, *Timur'un Günlüğü*, haz. K. Şakirov, A.Arslan, İstanbul 2010.
- SOPER, A.C., “Northern Liang and Northern Wei in Kansu”, *Artibus Asiae*, 21/2, Zurich 1958.
- Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, II. Kısım (1042-1195), çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1944 (Basılmamış Metin).
- TOGAN, Z. V., “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1988.
- TURAN, O., *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi*, C. I, 23, İstanbul 2014.
- VON GABAİN, A., “Hun-Türk Münasebetleri”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943.
- WATSON, B., *Record of the Grand Historian of China*, Volume II, Third edition, New York 1968.
- YILDIRIM, K., *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, C. I, Metin, haz. R. R. Arat, Ankara 1979.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

